

ORLOGSDOSSIERS

1345 | 1492

HOEKSE EN KABELJAUWSE TWISTEN

Kraamkamer van Nederland

ANNE DOEDENS
LIEK MULDER

Tiende deel in de serie *Oorlogsdossiers*. Eerder verschenen:
Frans-Duitse Oorlog 1870-1871. De Moeder van de Grote Oorlog
Engels-Nederlandse Oorlogen 1652-1674. Door een zee van bloed in de Gouden Eeuw
Slag in de Javazee 1941-1942. Oorlog tussen Nederland en Japan
Zesdaagse Oorlog Juni 1967. De Israëliëse 'herscheping' van het Midden-Oosten
Tiendaagse Veldtocht. Burgeroorlog in het Koninkrijk der Nederlanden, 1830-1839
Krimoorlog. Een vergeten wereldoorlog, 1853-1856
Koreaoorlog. Bitter lijden en atoomdreiging, 1950-1953
Nederlandse Bevrijdingsoorlog. De rafelranden van een grimmige strijd, 1944-1945
Spaanse Successieoorlog. Het definitieve einde van de Nederlandse Gouden Eeuw, 1701-1714

© 2023 Anne Doedens & Liek Mulder, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2023 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Afbeeldingen omslag:

Omslagontwerp: Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Vormgeving binnenwerk: Crius Group, Hulshout

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 978 94 6249 651 4

e-ISBN 978 94 6249 652 1

NUR 684

INHOUD

Vooraf	7
Proloog	13
1 De Nederlanden in het midden van de veertiende eeuw	23
2 De eerste fase: 1345-1392	41
3 De tweede fase: 1392-1428	91
4 De derde fase: 1428-1492	175
5 De laatste fase: Eindspel en vervolg tot 1543	211
Bibliografie	218
Register	221

VOORAF

‘Hoeken en Kabeljauwen in Holland. Wellicht kreeg [...] [graaf Willem van Beieren, de vader van Jacoba] de complexe vijandigheid die zijn land zo verscheurde niet eens goed uitgelegd aan zijn dochter. Hij had kunnen zeggen dat de Kabeljauwen openstonden voor verandering, meer voelden voor samenwerking met steden en burgers, terwijl de Hoeken (van de haak die de kabeljauw kan vangen) meer conservatief waren en de klassieke feodale structuren aanhingen. Maar de leden liepen zo vaak over van de ene naar de andere partij dat het in de eerste plaats ging om een ordinaire machtsstrijd, soms zelfs om bloedvetes tussen families die de strijdbijl generaties lang doorgaven tot het dispuut al dan niet werd opgeheven met een zogeheten “zoen-procedure”. Dat Willem van de Hoekse kant was, terwijl zijn vader Albrecht in de loop van zijn leven steeds meer samenwerkte met de Kabeljauwen en er uiteindelijk zelfs een Kabeljauwse minnares op nahield, bewees hoe onontwarbaar het Hollandse kluwen was. Deze strijd om invloed en macht zou zowat 150 jaar duren en duizenden slachtoffers eisen.’

Dit citaat uit *De Bourgondiërs. Aartsvaders van de Lage Landen* van de Vlaamse schrijver Bart van Loo, illustreert haarfijn hoe complex de Hoekse en Kabeljauwse Twisten waren die in de jaren na de zogeheten Slag bij Warns van 26 september 1345 uitbraken.

Hoe voortreffelijk Van Loo's werk ook is, hij trapt echter in een val die al heel lang openstaat, namelijk dat de Hoekse en Kabeljauwse Twisten een niet uit te leggen anderhalve eeuw lange strijd om invloed en macht waren, waarin geen heldere lijn te ontdekken zou zijn. Voor velen die in geschiedenis geïnteresseerd zijn, staan heden ten dage Hoekse en Kabeljauwse Twisten dan ook gelijk aan een onbegrijpelijk verhaal, met als gevolg dat het ook voor liefhebbers van de historie vaak een ondergewaardeerd deel van de Nederlandse geschiedenis is geworden.

Dat is op zich niet vreemd, want zoals uit het citaat van *De Bourgondiërs* blijkt, hadden zelfs tijdgenoten vaak moeite te doorgronden wat het verband was tussen de gewelddadigheden en ruzies, waarom er weer een veldslag werd geleverd of een stad belegerd, of om welke redenen edelen of burgers gingen samenwerken met groepen of facties die ze eerder als vijanden hadden gezien. De complexiteit die toen al zo ervaren werd, maakt het begrijpelijk dat in een zestiende-eeuws woordenboek de begrippen Hoek en Kabeljauw sinister werden gevonden, geassocieerd werden met en zelfs gelijk gesteld aan zaken als ruzie, verraad en ondoorzichtigheid.

In deze twisten zijn echter wel degelijk constanten en processen waar te nemen die ze uittillen boven het niveau van adellijke twisten zonder meer. Dat vereist aandacht voor en inzicht in de structurele spanningen die in het midden van de veertiende eeuw in de Nederlanden bestonden, en ook oog voor ontwikkelingen die zich toen begonnen af te tekenen. Juist de honderdvijftig jaar dat deze twisten duurden en de decennia daarna waren voor het latere Nederland van grote betekenis. Zo groot dat ze de ondertitel *Kraamkamer van Nederland* rechtvaardigen; zonder deze ontwikkelingen was de geboorte van Nederland niet mogelijk geweest. Die ontwikkelingen deden zich niet alleen in voor in Holland, maar ook in andere gewesten. Daar werden de twistende partijen anders aangeduid, maar de relatie met de Hoekse en Kabeljauwse Twisten was duidelijk aanwezig.

We zijn ons ervan bewust dat voor de moderne lezer een oorlog van anderhalve eeuw een merkwaardig verschijnsel is. Datzelfde geldt echter ook voor de Honderdjarige Oorlog, eveneens in de veertiende en vijftiende eeuw, en de Tachtigjarige Oorlog uit de zestiende en zeventiende eeuw. Al deze oorlogen kenden jarenlange perioden van rust waarin de strijd luwde of helemaal niet gevochten werd. De samenhang tussen de gewelddadige conflicten tijdens deze oorlogen, onderstreept dat ze deel uitmaken van een groter proces, waarvoor het begrip oorlog terecht kan worden gebruikt.

Een genuanceerd beeld

Zoals al aangestipt, staat het verhaal van de twisten in Holland en Zeeland niet op zichzelf en dient het in een groot verband te worden geplaatst. In dezelfde periode kenden gebieden buiten Holland en

Zeeland namelijk vergelijkbare twisten, zij het met grote verschillen tussen betrokkenen en hun motieven, de concrete aanleidingen en het verloop. Een voorbeeld hiervan was de vete tussen Hekerens en Bronkhorsten sinds 1350 in Gelre, vijandelijkheden die zich voortsleepten tot in de vijftiende en zestiende eeuw en die waren begonnen als een geschil tussen twee broers om de hertogelijke waardigheid. Een halve eeuw eerder stonden in Utrecht Lichtenbergers tegenover Fresingen, later Lokhorsten en Gunterlingen, langdurige geschillen waarbij de Utrechtse bisschoppen een belangrijke rol speelden en die tot in de vijftiende eeuw duurden. In Friesland en Groningen werd in de veertiende en vijftiende eeuw gevochten door Schieringers en Vetkopers, als gevolg van de tegenstellingen tussen twee Friese kloosters.

Bezien door een eenentwintigste-eeuwse bril speelden macht, eer, geld en gebiedsuitbreiding een grote rol. Als men die twisten werkelijk wil begrijpen is het echter zaak, zoals we zullen zien, die bril niet te vaak op te zetten. De historische situatie laat zich niet in hedendaagse frames persen. Moderne termen als partij- en factiestrijd dekken niet de werkelijkheid van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd en horen daarom eigenlijk niet thuis in een verhaal over de Hoekse en Kabeljauwse Twisten. Bij partijstrijd denken we aan een echte organisatie, aan bovengewestelijke uitstraling, doorgaans met een politiek programma. Bij factiestrijd gaat het om lokale strijd. Omdat het de lading beter dekt, gebruiken we daarom voor een goed begrip van de twisten tussen Hoeken en Kabeljauwen waar nodig het woord 'netwerk', als aanduiding van groepen mensen die soms dezelfde belangen hadden, maar af en toe elkaar ook bestreden hoewel ze uit eenzelfde sociale omgeving kwamen.

Dat wordt door historicus Serge ter Braake verhelderd in een artikel uit 2009 in de *Journal of Medieval History*. Ter Braake legt bepaald genuanceerder maar niet minder duidelijk dan Van Loo uit dat de twisten begonnen als de strijd van hoge edelen om de gunsten van de graaf van Holland en dat deze strijd bij troonswisselingen steeds weer de kop opstak. Het ging om confrontaties tussen betrekkelijk kleine, los samenhangende groepen en bondgenootschappen, vaak rond een familie of persoon, en niet zozeer tussen partijen, een term die verkeerde associaties oproept. Allerlei persoonlijke en lokale zaken speelden hierbij een grote rol. Politieke macht was lang niet altijd de drijfveer. Vaak ging het om wraak na belediging of geweld van de zijde van een groep, familie of persoon. Die incidenten konden uitmonden in jarenlange vetes.

Familiebelang speelde in deze middeleeuwse wereld van cliëntelisme een grotere rol dan een politieke overtuiging of program, als die er toen al waren. Wat de situatie nog ingewikkelder maakte was dat binnen één familie soms aanhangers van twee partijen te vinden waren.

Maatschappelijke binding had een heel andere vorm en inhoud dan tegenwoordig: een patroon bood bescherming aan de kring om hem of haar heen. Hij kon helpen bij het voorzien in het levensonderhoud, bijvoorbeeld door werk te verschaffen. Ook was hij in de gelegenheid betere maatschappelijke posities, ambten en (voor)rechten te regelen. Wie diensten accepteerde, werd uiteraard wel geacht tegendiensten te leveren. Dergelijke maatschappelijke transacties vlochten netwerken die cohesie schiepen in de samenleving. Die netwerken waren nogal fluïde, zoals talrijke keren zal blijken uit het verhaal van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten.

Een gelaagd verhaal

We vertellen in dit boek een gelaagd verhaal, waarin niet alleen duidelijk wordt hoe de politieke en militaire gebeurtenissen verliepen, maar ook welke grotere processen zich in de anderhalve eeuw van de twisten voltrokken en op hun beurt tot onlusten leidden of die verhevigden. Het signaleren en beschrijven van ontwikkelingen op lange termijn, door de Franse Annaleschool aangeduid met de term *longue durée*, is wezenlijk om te begrijpen wat er werkelijk gebeurde. Gebeurtenissen komen voort uit processen en maken daar ook weer deel van uit. Welke spanningen traden er op in de veranderende structuur van de laatmiddeleeuwse samenleving en hoe uitten die zich? Te denken valt aan grote sociaaleconomische gebeurtenissen als de opkomst van steden, die een ingrijpende weerslag op de maatschappij hadden.

Ziekte en dood waren in de tijd van de twisten alledaagse verschijnselen. Het begin van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten viel samen met de komst van de Zwarte Dood, de dodelijkste pandemie die Europa ooit teisterde, met ongehoorde sterftepercentages. Dat een samenleving door zo'n menselijke en economische ramp onder grote druk komt te staan, behoeft nauwelijks toelichting. Het overlijden van vele duizenden mensen door de pest, uit alle lagen van de bevolking, leidde echter niet alleen tot hevig lijden en verslagenheid, maar bood ook kansen en ruimte aan ambitieuze overlevenden. De dynamiek binnen de samenleving

kon daardoor juist ook versterkt worden en de opmaat vormen voor structurele veranderingen.

Van groot belang voor de toekomst van Nederland was een groei-proces in de richting van een moderne staat, vooral door toedoen van de hertogen van Bourgondië – tijdens de tweede fase van de twisten beheersten zij het toneel – die door een uitgekiende politiek vaste voet in de Nederlanden kregen. Hun streven naar centralisatie, inclusief het optuigen van een efficiënte bureaucratie, veranderde de Lage Landen ingrijpend. Er werden processen in gang gezet die tot politieke en sociale spanningen leidden die een belangrijke rol speelden in het uitbreken van de Opstand tegen het Spaanse gezag die formeel in 1568 begon.

Aan een structurele verandering van de samenleving gaat volgens de Annalesschool de doorgaans tragere verandering van het landschap vooraf. In een groot deel van de laatmiddeleeuwse Nederlanden voltrok dat proces zich gestaag maar betrekkelijk snel in een *manmade* landschap. Dijk aanleg, ontwatering, ontginningen en verving hadden grote gevolgen, niet alleen voor het landschap en de agrarische activiteiten, maar ook politiek en sociaal. De aanpak van het landschap door mensenhanden had twee belangrijke effecten. Die verandering kon alleen worden gerealiseerd door vreedzaam samenwerken, terwijl die gebieden door menselijk ingrijpen economisch interessanter werden. Daardoor konden die een begeerde buit worden voor een gewestelijke overheid, een adellijke familie, een klooster of voor andere belanghebbenden, met als gevolg soms gewelddadige conflicten. De Turfoorlog in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw in het gebied ten noorden van de stad Utrecht is er een treffend voorbeeld van.

Naast veranderingen van landschap en sociaaleconomische structuren, was er ook de politieke dynamiek van de elkaar snel opeenvolgende gebeurtenissen, vaak een gevolg van machtshonger in een gebied zonder vaste grenzen. De Hoekse en Kabeljauwse Twisten speelden zich weliswaar vooral af in Holland en Zeeland, maar dat waren geen geïsoleerde gewesten. De Hollandse graven en gravinnen waren vaak ambitieus en zij waren dat niet alleen bij de grote ontginningen in het veenweidegebied. Op politiek gebied roerden zij zich door hun steeds weer opblazende strijd tegen de Utrechtse bisschop. Zij wilden hun macht ook in Friesland uitbreiden, zoals uit de *Proloog* blijkt. Hun aspiraties reikten echter nog verder, getuige het huwelijk van Margaretha, dochter van graaf Willem III, met Lodewijk de Beier, keizer van het Duitse Rijk. Een ander voorbeeld is Jacoba van Beieren, dochter van graaf Willem VI,

die op vijfjarige leeftijd werd uitgehuwelijkt aan de Franse prins Jan van Touraine; haar derde huwelijkspartner was Humphrey van Gloucester, zoon van de Engelse koning Hendrik IV.

De laatmiddeleeuwse wereld was internationaler dan vaak wordt verondersteld, maar machtspolitiek voltrok zich op een heel ander toneel dan het huidige. Grenzen waren nauwelijks relevant, met als gevolg dat een conflict als de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) en de betrokkenheid van andere gebieden en landen een niet onbelangrijke rol konden spelen in deze ogenschijnlijk typisch Nederlandse twisten.

Om de door ons gebruikte citaten uit middeleeuwse en vroegmoderne bronnen voor de moderne lezer toegankelijker te maken, hebben we met name teksten uit kronieken hertaald. Bij andere originele documenten gebruiken we doorgaans de brontekst, met waar nodig toelichting.

Wij danken mediëvist Dick Berents voor het grondig doornemen en van commentaar voorzien van de tekst van dit boek, die uiteraard geheel voor onze verantwoordelijkheid blijft.

Maartensdijk/Harderwijk, herfst 2022

Anne Doedens en Liek Mulder

PROLOOG

‘Hij [graaf Willem IV] vloog met zeshonderd man, zonder behoorlijke orde en zonder te wachten op de ontscheeping der anderen, woedend op de Friezen los, rukkende naar het schijnt op het naastgelegen dorp aan, dat zij in brand staken. [...] Op het vernemen van de opgaande rook en brand schoten de Friezen met geweld toe en, denkende dat zij slechts eene enkele bende Hollanders te bestrijden hadden, vielen zij met vereenigde krachten op hen aan, en maakten eene groote slagting onder dezelve. [...] De Graaf doorstak met eigen hand eenen Frieschen Edelman. [...] De Friezen, wier woede met hun getal steeds toenam, vochten met eene onoverwinnelijke dapperheid, hoezeer het getal hunner vijanden nu door de ontscheeping tot eene groote schare was aangegroeid. Te midden van het bloedige gevecht sneuvelde eindelijk ook de Graaf zelf.’

Aldus Wiegers Steenstra, onderwijzer uit Dongjum, in zijn *Algemeene geschiedenis van Friesland, een Volksleesboek* uit 1845 over wat bekend is geworden als de Slag bij Warns, uitgevochten op maandag 26 september 1345. In die slag sneuvelde de Hollandse graaf Willem IV, een overlijden met grote gevolgen en een van de aanleidingen van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten.

Romantische vaderlandse geschiedenis

De wel zeer schilderachtige manier waarop Steenstra de Friese geschiedenis beschreef, is kenmerkend voor de romantische visie op de vaderlandse geschiedenis in de negentiende en een deel van de twintigste eeuw. In 1808 pleitte Jacob Scheltema in zijn rede *Hulde aan de teekenkunst voor de vaderlandsche geschiedenis* al voor meer aandacht voor het eigen verleden:

‘[...] elke ziel, waarin maar eene vonk van edelzinnigheid glimt, wordt met eene gloed van gretigheid ontsteken [sic!], niet alleen tot warme deelneming in het lot onzer vaders, maar ook om hen in het weldoen na te volgen, te achterhalen, en voorbij te streven.’

Tien jaar later dichtte W.H. Warnsinck *Het vaderland, het waardigst voorwerp der schilderkunst*, een vurig pleidooi voor meer vaderlandsliefde:

‘Hier Dicht- en Schilderkunst! zijt gij slechts één in doel;
Door hoor- en zigtb're taal spreekt gij tot ons gevoel,
Verrukt het vrij gemoed, vermeestert ziel en zinnen,
En leert ons 't Vaderland, als 't dierbaarst goed, beminnen.’

Als er één periode was waar de romantiek op teruggreep, dan was dat de tijd van de middeleeuwen. Dat maakte de Hoekse en Kabeljauwse Twisten extra interessant voor schrijvers als Jan Frederik Oltmans. Diens roman *De Schaapherder* verscheen in 1838. Een van de helden in dit boek is Jan van Schaffelaar, bekend geworden door zijn heldhaftige dood op 16 juli 1482. Hij had zich met zijn mannen verschanst in de kerktoeren van Barneveld en werd daar ontdekt door Hoekse troepen uit Amersfoort en Nijkerk. Hij wilde zich overgeven, maar zijn Hoekse tegenstanders gingen daar alleen mee akkoord als hij naar beneden werd gegooid. Daarop sprong hij vrijwillig zijn dood tegemoet. Volgens de overlevering zou hij geroepen hebben: ‘Lieve gesellen, ic moet ummer sterven, ic wil U in geen last brengen’. De kroniekschrijver vervolgde met: ‘Ende [...] setten sijne handen in sijn sijde en spronck van boven neder’.

In een schilderij gebaseerd op Oltmans' roman daalt Jan van Schaffelaar ter aarde neer, zoals Christus vaak wordt afgebeeld bij zijn opstanding. Oltmans beschrijft de scène als volgt:

‘Het was of een hemels ridder van de trans de aarde naderde [...] het hoofd van Jan van Schaffelaar, de witte pluim bleef altijd hemelwaarts gericht.’

Tot in de twintigste eeuw speelde die sterk gekleurde kijk op het eigen verleden een rol in de geschiedenisles. Ook over Aleid van Poelgeest, Jacoba van Beieren, Albert of Albrecht Beiling en andere ‘helden’ uit de Hoekse en Kabeljauwse Twisten werden romantische verhalen